

իշխանական տներին, հովանավորում էին Հայաստանում հաստատված ամիրայություններին՝ Շահդադյաններին և Շահ Արմեն Սուլթանյաններին:

Սելջուկյան արշավանքներից սկսած դարերի ընթացքում ղզալիորեն փոխվեց Առաջավոր Ասիայի ցեղային կազմը՝ Արևելքի հին ժողովուրդներին՝ հույների, հայերի, պարսիկների, ասորիների և ուրիշների հաշվին:

Միջագետքն ու Սիրիան (Ասորիքը) կորցնելով իրենց հինավուրց սզգային լեզուն արդեն արաբացել էին, Ասորպատականում իրանական տարրը, և բուն Աղվանքում ու Շիրվանում արդեն տարրալուծված աղվանները աստիճանաբար համաձուլվեցին թուրքալեզու տարրի հետ, իսկ արևելյան Փոքր Ասիան քայլ առ քայլ ենթարկվեց թուրքացման, թեև հույների և հայերի համայնքները այստեղ մշտապես պահպանեցին իրենց գոյությունը:

Հասարակական-տնտեսական և մշակութային զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող սելջուկ թուրքերի ներխուժումը Մեծ Հայք և դրացի երկրներ, խորապես բացասական հետևանքներ ունեցավ: Հայաստանում պահպանվող մանր թագավորութայիններն ու իշխանութայինները, որոնք բյուզանդական կարճատև տիրապետության ընթացքում թուլացել էին, սելջուկյան արշավանքներից հետո աստիճանաբար քայքայվեցին:

Մեծ Հայքի հիմնական, մասնավորապես կենտրոնական տարածքում հաստատվել էին սելջուկյան իշխաններ, իսկ երկրի ծայրամասներում պահպանված հայկական իշխանութայինները բաժանված էին երկու անջատ խմբի: Դրանցից առաջինը համախմբված էր գլխավորապես Գուգարքի, Սյունիքի և Արցախի լեռնային շրջաններում, իսկ երկրորդը՝ Վասպուրականի, Մոկաց և Սասունի (Հայկական Տավրոս) լեռնային գավառներում: Այս իշխանութայինները, սակայն, հայկական միացյալ անկախ պետականության վերականգնման հնարավորությունը չունեին:

2. ՏԱՇԻՐ-ՋՈՐԱԳԵՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության անկումից հետո Կյուրիկյան թագավարությունը միառժամանակ շարունակում էր զորեղանալ: Դեռևս Դավթի օրոք նրա տերիտորիան ընդարձակվեց նաև արևելյան ուղղությամբ: Թագավորությունը միացվեց հարևան Ուտիքի սահմանամերձ շրջանը: Աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ Դավթի, մասամբ գուցե նաև Կյուրիկի ժամանակ, Ուտիքի Տավուշ և Գարդման գավառներում Կյուրիկյաններին պատկանել են Տավուշ, Մածնաբերդ, Երզնավանք, Նոր-Բերդ, Խալինճբար և Տերունական բերդերը:

Բագրատունյաց տեղական բոլոր իշխանութայիններից ավելի Կյուրիկյաններն էին մոտ Հայոց շահնահներին. նրանք իրենց համարում էին Բագրատունյաց իշխանության շարունակողները, իրենց էին վերապահում կարևոր իրադարձություններին միջամտելու իրավասությունը: Լոռվա Բագրատունիներն էին, որ Անիի անկումից հետո ստանձնեցին դրամ կտրելու իրավունքը, դրանով ընդգծելով Գուգարաց տան ավագությունը: Այս ժամանակաշրջանում Լոռվա Բագրատունիների հետ էին կապված Հայաստանի պետականության

վերականգնման թեև թույլ հույսերը⁴։ Կյուրիկեի (1050—մոտ 1090) իշխանության սկզբում Բյուզանդիան արդեն սահմանակից էր Գուգարքին։ Այլ պարագաներում նման հարևանությունը սպառնալիք կարող էր ստեղծել Լոռվա թագավորությանը։ Ստեղծված իրադրության մեջ Կյուրիկեն որոշ հույսեր էր կապում Բյուզանդական կայսրության հետ, իսկ վերջինս փորձում էր դեռևս պահպանված հայկական իշխանությունները օգտագործել սելջուկների դեմ։

Կյուրիկեի փոխհարաբերությունը Բյուզանդիայի հետ իր դրսևորումն է գտել նաև Կյուրիկեի կտրած դրամի վրա, որը կրում է «Տէր օգնէ Կորիկի կորապաղատին» մակագրությունը⁵։ Կյուրիկեն սպասածին հակառակ ներկայացված է ոչ թե «թագավոր» այլ բյուզանդական «կորապաղատ» տիտղոսով⁶։ Կայսրության սահմաններից դուրս կորապաղատ, մագիստրոս, պատրիկ և նման տիտղոսներ կրում էին կայսրությունից քաղաքականապես կախված տեղական գահակալները։ Ինչպես երևում է նման վիճակում էր գտնվում նաև Տաշիր-Ձորադետի թագավորությունը Կյուրիկեի իշխանության առաջին մեկուկես տասնամյակների ընթացքում։

Բայց 1064 թ. Կյուրիկեն ճանաչել էր սելջուկ սուլթանի գերիշխանությունը և այժմ Ալփասլանը օգտագործում էր նրան Անդրկովկասում բյուզանդական ազդեցության դեմ պայքարելու համար։

XI դ. կեսերից սկսվում է Լոռվա թագավորության տարածքի նվազումը։ 1065 թ. Ալփասլանը կնության խնդրեց Կյուրիկեի դստերը, բայց մերժում ստանալով պարտադրեց վրաց թագավոր Բագրատ Դ-ին համոզելու Կյուրիկեին։ Բագրատը վերջինիս բանակցությունների համար իր մոտ կանչեց⁷։ Կյուրիկեն որոշ համառությունից հետո ստիպված եղավ ոչ միայն համաձայնվել իր դստեր ամուսնությանը, այլև Բագրատին զիջել Շամշուղեն, որից հետո թագավորության կենտրոնը տեղափոխվեց Լոռե⁸։

XI դարի 70-ական թվականների կեսերից Գանձակի սելջուկ ամիրաները աստիճանաբար գրավում են Կյուրիկյանների բերդերը (Գագ, Գավարդին, Տավուշ)։ Թագավորության անվտանգությունն ապահովելու համար Կյուրիկեն ստիպված է լինում ճանապարհվել Խորասան և տեսակցել Մելիքշահի հետ (մոտ 1088 թ.)։ Այցը դրական հետևանքներ է ունենում։ Վարդան պատմագիրը վկայում է, որ Կյուրիկեն ետ ադարձավ պատվով⁹, սակայն Մելիքշահի մա-

⁴ Տե՛ս Ե. Пахомов, О монете Кориче куропалата, Известия Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925, стр. 44.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, նաև Ղ. Մովսեսյան, Լոռիի Կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 89։

⁶ Ե. Пахомов, նշված աշխ., էջ 44։

⁷ Տե՛ս Մաթթեսոս Ուռնայեցի, էջ 145։ Սամուել Անեցի, էջ 112։ «Վրաց աշխարհներ...», հատ. Ա, էջ 207։ Զուռնջի, Համառոտ պատմութիւն Վրաց, էջ 113։

⁸ Այդ ժամանակվանից Լոռվա բերդը վերածվում է բերդաքաղաքի։ Այնուհետև Լոռիով էր անցնում Հայաստանից Վրաստան տանող առևտրական ճանապարհը, նպաստելով քաղաքի աճին։ Գիտնականների կարծիքով Լոռին ունեցել է 8—10 հազար բնակչություն։ Հմմտ. Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հատ. 1, էջ 126։

⁹ Տե՛ս «Հաաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», էջ 106։

հից հետո Գանձակի ամիրայությունը շարունակում էր մնալ Լոռվա թագավորության ամենավտանգավոր ախոյանը:

XI դ. 90-ական թվականներին Կյուրիկենն աղբյուրներում այլևս չի հիշատակվում: Վերջին անգամ նրա անունը հանդիպում է Հաղբատի 1089 թ. արձանագրության մեջ: Կարելի է ենթադրել, որ դրանից հետո Կյուրիկենն երկար չի ապրել, և 90-ական թվականների սկզբից Լոռիում արդեն իշխում էին նրա հաջորդները՝ Դավիթն ու Աբասը:

Կյուրիկենի մահից հետո սելջուկ-թուրքերի գերիշխանությանը ենթակա Կուզարքի կամ Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը խիստ թուլացել էր: 1105 թ. թագավորության մայրաքաղաք Լոռեն և նշանավոր վանքեր Սանահինն ու Հաղբատը կողոպտվում են ոման Ղզիլ ամիրայի կողմից¹⁰, Ընդամենը հինգ տարի անց հարձակումը Սանահնի վրա կրկնվում է¹¹, ժամանակակից հիշատակարաններից մեկը վկայում է, որ սելջուկների ներխուժումները դառնում են անընդհատ, թագավորությունն օրըստօրե թուլանում է, ժամանակի ընթացքում օտարները տիրում են Տաշիրին (Լոռվա թագավորությանը), իսկ Դավիթն ու Աբասը «մերժվում են» իրենց հայրենիքից¹², Հիշատակարանն անթվական է, սակայն Ստ. Օրբելյանը և Մխիթար Այրիվանեցին Դավթի և Աբասի հեռանալը Լոռեից զետեղում են 1110—1113 թվականների միջև¹³, Դա արդեն թագավորության վերջնական անկումն էր:

Այսպիսով, XII դարի սկզբին ընկնում է Բագրատունիների վերջին պետական միավորումը՝ Լոռվա թագավորությունը:

Թագավորության անկումից հետո Կյուրիկյաններին հաջողվեց կալվածքներ ձեռք բերել Տավուշ գավառում¹⁴, Դավիթը հաստատվում է Մածնաբերդում, իսկ Աբասը՝ Տավուշում¹⁵: Վարդանը վկայում է, որ եղբայրները նոր տեղում «կային տառապանօք»:

Դավթի մասին համարյա ոչինչ հայտնի չէ, իսկ Աբասի վերաբերյալ պահպանվել է մի տեղեկություն 1139 թ. Աղվանից կաթողիկոսի ընտրության օժանդակելու կապակցությամբ: 1145 թ. Աբասը կորցրեց Տավուշը, բերդը գրավեց Գանձակի Չոլի ամիրան, իսկ ինքը տեղափոխվեց եղբոր մոտ¹⁶:

1145 թ. Դավիթն ու Աբասը մահանում են և Դավթին հաջորդում է որդին՝ Կյուրիկեն (1145—1170), որը մի պահ պապական տիրույթը ետ ստանալու սին հույան ունեցավ, որին և զոհ գնաց:

¹⁰ Տե՛ս Վարդան, էջ 113, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 106, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 61 և այլն:

¹¹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, «Թոթուկ», էջ 52—55:

¹² Տե՛ս «Թոթուկ», էջ 136:

¹³ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 16, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 61:

¹⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 151—152:

¹⁵ Տե՛ս Վարդան, էջ 106:

¹⁶ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսը և ղեպր..., «Հայապատում», էջ 386: Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 152:

Կյուրիկեի որդիներից մեկը՝ տասներկուամյա Աբասը (1170—1176) հաջորդեց հորը և յոթ տարի անց վախճանվեց, իսկ մյուսը՝ Վասակը հիմնեց մի փոքր իշխանություն Նոր-Բերդում¹⁷։

Կյուրիկեի գուստրերից իր շինարարական գործունեությամբ աչքի է ընկել Մարիամը, որը կառուցել է Քոբայրի վանքի գլխավոր եկեղեցին, Կյուրիկյան տոհմական տապանատունը՝ Հաղբատում¹⁸։

3. ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Ի տարբերություն Հայաստանի մյուս նահանգների, Սյունիքը (ներառելով նաև Արցախը) համեմատաբար զերծ մնաց սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից։ Դրան նպաստում էր ոչ միայն այս նահանգների անառիկ դիրքը, այլև Սյունյաց հայկական թագավորության գոյությունը։ Այսուհանդերձ, Սյունիքը ի վիճակի չէր դիմագրավելու հակառակորդի գերազանց ուժերին, ուստի, երբ թուրք-սելջուկները երրորդ անգամ արշավեցին Հայաստան, Սյունյաց Գրիգոր թագավորը ճանաչեց նրանց գերիշխանությունը։ 1064 թ. սելջուկյան արշավանքի ժամանակ Սյունիքը ասպատակության ենթարկվեց ոչ թե Ալփասուլանի, այլ նրա որդի Մելիքշահի զորաբանակի կողմից, որի հետ էր վերջինիս վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը¹⁹։ Հաշտությունը սելջուկների հետ ձեռք բերվեց բավականին ծանր գնով։ Սյունյաց թագավորության սահմանամերձ մի շարք գավառներ խլվեցին իրենց բնիկ իշխողներից և տրվեցին շրջակա մահմեդական իշխանավորներին։

Գրիգոր թագավորի օրոք այլ խոշոր անցքեր տեղի չեն ունեցել։ Հայտնի է, որ 1062 թ. Գեորգ և Հովհաննես կրոնավորները կառուցում են Բղենո նորավանքի երկրորդ համալիրը²⁰, որը մինչև այժմ էլ կանգուն է²¹։ Սյունյաց Գրիգոր թագավորը ժառանգներ չունեւր, ուստի, թագավորության նշանավոր իշխանների հետ խորհրդակցելուց հետո, նա Սյունիք է բերում իբ կնոջ եղբորը՝ Սենեքերիմին և դարձնում իր ժառանգը²²։

Սենեքերիմի գահ բարձրանալով հաստատվեց փաստորեն նոր հարստություն։ Նրա առաջին ներկայացուցչի (1084—1094) իշխանության սկզբնական տարիներին Սյունյաց թագավորությունը վայելում էր կատարյալ խաղաղություն։ Սենեքերիմը, որին Ստ. Օրբելյանը համարում է Շյուժ գեղեցիկ տեսլեամբ և առոյգ հասակաւ՝ հանճարեղ և իմաստուն²³ ցուցաբերում է դիվա-

17 Նոր-Բերդի Կյուրիկյանների վերջին ներկայացուցիչ կրտսեր Վասակը աբձանազրություններում հիշատակվում է XIII դ. 30-ական թթ., հմտ. Կ. Ղաֆաղաբյան, Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյանների իշխանության մասին։ Արմֆանի գեղեկագիր», հաս. գիտությունների, 1940, № 4—5, էջ 167—171։ Դրանցից հետո Նոր-Բերդցիները ասպարեզից անհետանում են։

18 Տե՛ս Կ. Ղաֆաղաբյան, Հաղբատ, էջ 157։

19 Տե՛ս ՄԾԽ ՁԵԱԲԱՐ, էջ 118։

20 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 246, «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ II, էջ 45։

21 Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ II, էջ 42։

22 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 318—319։

23 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 318։